

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ У статті описано явище лексичної актуалізації як одного з активних процесів в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ століття. Ключові слова: актуалізація, відновлена лексика, реабілітована лексика, номен, актуалема. In the article the phenomenon of actualization as one of the active processes lexical in the Ukrainian language of the late XX – early XXI century. Key words: actualization, renewed lexics, rehabilitated lexics, nomen, actualema.

Розділ II. Функціональна семантика лексичних і граматичних одиниць

59

Специфічні особливості мови, що відрізняють її від інших суспільних явищ, полягають у тому, що вона як засіб спілкування обслуговує суспільство. Розвиток мови шляхом прогресу знаходиться в прямій залежності від розвитку мислення, від життєвої практики, що ускладнюється, від форм спілкування, від історичного розвитку носія мови – народу. М.П. Кочерган зазначає, що «стійкість мови необхідна для того, щоб вона була зрозумілою мовцям, зберігала і передавала досвід від попередніх поколінь, а змінність – щоб фіксувати і позначати нові явища зовнішнього і внутрішнього світу людини, тобто виражати нові думки» [5, с. 186]. Зовнішні і внутрішні фактори розвитку словникового складу української мови знаходяться в постійній взаємодії. Зовнішні умови нерідко створюють лише стимул для словникових змін, а сам механізм лексичного перетворення визначається дією внутрішньо- системних відношень між елементами словника. Зовнішні фактори розвитку словникового складу, безумовно, залежать від історичного, соціально-економічного розвитку суспільства, змін суспільних поглядів, розвитку матеріальної та духовної культури, від змін мовних смаків і звичок носіїв мови. Але при всій залежності мови від закономірностей історичного руху «...мові, як специфічному мовному явищу, властиві власні внутрішні закони розвитку. Внутрішні закони мови – це закони її динаміки, її кількісних і якісних змін, переходу з однієї якості в іншу» [1, с. 255]. Динаміка будь-якої мови виявляється насамперед у поповненні і вдосконаленні її словникового складу. «Історія слова, – підкреслював академік В.М. Русанівський, – включає в себе значно більше значень, ніж ті, що воно їх має в кожний конкретний момент. Поки слово функціонує, воно потенційно може ставати носієм несподіваних значень» [6, с. 67].

Основними тенденціями в розвитку української мови кінця ХХ – початку ХХІ століття є визначальний вплив суспільно-політичних чинників на розвиток мовної системи. Поява нових слів, зміни їх значень, актуалізація лексичних одиниць завжди зумовлюються потребами життя, суспільного виробництва. З новими словами закріплюються в мові нові здобутки людського розуму, нові наслідки суспільної праці, нові стосунки між людьми на виробництві, в громадських справах і в побуті. Процес актуалізації лексичних одиниць, що обумовив значну динаміку словникового складу української мови кінця ХХ – початку ХХІ століття, є недостатньо дослідженим, хоча це один із найбільш активних динамічних процесів у лексичній системі української мови. Термін актуалізація лексичних одиниць неоднозначний і дискусійний. Немає навіть єдиної назви для таких слів у сучасному мовознавстві. Актуалізовані лексеми називають відродженими (Юрій Шевельов), реактивованими (Максим Дудик, Любов Мацько), внутрішніми входженнями (Данута

Мазурик). На нашу думку, актуалізація слів – це збільшення їхньої активності у мовному вживанні у зв'язку з актуалізацією позначуваних ними понять, а також переміщення з периферії мовної свідомості в активний словник, тобто повернення словесних одиниць із пасивного складу в активний. Актуалізована в кінці минулого на початку нового століття лексика належить до різних семантичних груп. Вона до моменту актуалізації відзначалася певними хронологічними або стилістичними маркерами. Відновленим номенам характерна універсальність, змістовність, динамічність. Актуалізація словесних одиниць супроводжується процесами розширення або звуження значеннєвого обсягу лексеми, переінтеграцією значень слова, трансформацією змістової структури. Відродження раніше призабутих слів, їхня повторна активізація – це досить помітне і потужне оновлююче явище у мові. Забуті або напівзабуті слова витоки (джерела), наклад (тираж), світлина (фотографія), шпиталь (госпіталь) перемістилися з периферії мовного вжитку до активного словника. Більшість із цих слів були штучно вилучені із лексичної системи української мови,

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

60

хоча раніше активно вживалися. До таких реабілітованих лексем належить, наприклад, такі актуалеми: громада – 1. Група людей, об'єднаних спільністю становища, інтересів і т. ін. 2. Об'єднання людей, що ставить перед собою певні спільні завдання; організація [СУМ, Т. II, с. 173]. ґатунок – 1. Сорт, розряд виробу за якістю. 2. Різновид культурної рослини, плоду та ін. щодо їх господарської цінності. 3. Взагалі різновид чого-небудь [СУМ, Т. II, с. 41]. припис – 1. Вказівка або порада діяти певним чином; настанова. 2. Основні правила в якій-небудь ділянці людської діяльності, зумовлені її сутністю; закони [СУМ, Т. I, с. 706]. Існує велика група застарілих словесних одиниць, що актуалізувались і виступають, як правило, у функції номінації нових реалій сучасної дійсності, а в лексикографічних працях подаються з ремаркою заст. Наприклад, мапа – заст. карта [СУМ, Т. IV, с. 625]. потяг – заст. поет. Поїзд (у 1 знач.) [СУМ, Т. VII, с. 436]. Серед таких лексем історизми та архаїзми, що входять до тематичних груп «Суспільство», «Державний устрій». Наприклад, лексеми, що раніше асоціювалися з буржуазним суспільством, буржуазія, капіталізм, демократія, опозиція, опозиціонер, меценат, чиновник, речник, віче, страйк, мафія втратили ідеологізовані денотативні семи, повністю змінилося трактування цих слів та відбулася переорієнтація понять. Вони стали емотивно нейтральними як, наприклад, і лексеми тематичної групи «Економіка» бізнес, бізнесмен, підприємець, комерсант, конкуренція, фермер або лексеми тематичної групи «Освіта та культура» ліцей, гімназія, казино, круп'є. До активізованих належать і лексеми, які у словниках минулого століття подаються з маркером рідковживані: пігулки – Дозована лікарська форма для внутрішнього вживання; кулька, приготовлена з однорідної маси; таблетка, пілюлька [ВТССУМ, с. 948]; тека – 1. Те саме, що папка. 2. рідко. Те саме, що портфель [СУМ, Т. X, с. 57]; часопис – 1. Те саме, що газета. 2. Періодичне друковане видання у вигляді книжки; журнал. 3. Назва будь-якого періодичного видання [СУМ, Т. XI, с. 277]. Найбільш активними лексико-семантичними процесами, що відбуваються з активізованою лексикою, є розвиток оцінної семантики (ліві, меценатство, еліта) та актуалізація оцінної конотації (реформа, демократія). Наприклад, актуалізована лексема реформа у словнику іншомовних слів трактується як «перетворення, зміни, перевлаштування в якійсь ділянці суспільного життя» [СІС, с. 803]. Зміни

соціально-економічних обставин стимулювали вторинну номінацію цієї лексеми і викликали появу нових асоціацій. Ця лексема вживається з різними конкретизаторами, наприклад, реформа освіти, грошова реформа, політична реформа, конституційна реформа. Інтенсивне проведення реформ пов'язують з покращенням умов життя людей, тому дана лексема актуалізувалася з позитивною семантичною ознакою «перетворення, перебудова будь-яких сфер суспільного життя». Деривати цієї лексеми реформувати, реформування означають поняття «рух, зміни, розвиток». Лексема еліта в прямому значенні трактується як «найдоброякісніше сортове насіння, найкращі рослини або тварини, отримані в результаті селекції». Активізувалося це слово в значенні «найкращі представники якої-небудь частини суспільства, суспільної групи» [СІС, с. 418]. Його центральною семантичною ознакою є сема «кращий». У кінці ХХ століття семантика цього слова збагатилася і в результаті семантичної деривації. У актуалемі еліта з'явилося нове значення «привілейована верхівка суспільства, або його частини чи групи людей». Номени інфляція, емісія ще в середині ХХ століття були економічними термінами. Тепер же вони ввійшли до складу актуалізованої загальноживаної лексики, відбулася номінативна переорієнтація їх.

_____ Розділ II. Функціональна семантика лексичних і граматичних одиниць

61

Досить позитивним є те, що на зміну словам іншомовного походження чи калькам з російської, якими перенасичена українська мова, входять актуалізовані українські відповідники ігнорувати – нехтувати, поздоровляти – вітати, навколишнє середовище – довкілля, розповсюджуватись – поширюватись. Отже, повернення в узус актуалізованої лексики сприяє відродженню духовних та культурних цінностей. Цей процес досить потужний, функціонально перспективний.

ЛІТЕРАТУРА 1. Виноградов В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1977.– 312 с. 2. ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 17– 28 3. Дудик М.П. Активізація – актуалізація – реактивація (лексики) // Культура слова. – № 62. – 2003. – С. 30-33. 4. Мацько Л. Українська мова в кінці ХХ ст. (Зміни в лексиці) // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 15-120. 5. Кочерган М. Загальне мовознавство. – Київ: Видавничий дім «Академія», 1999. – 288 с. 6. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 236 с. 7. СІС – Словник іншомовних слів/ Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. –1018с. 8. СУМ – Словник української мови. В 11-ти томах. К.: Наук. думка, 1970-1980.